

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 81, 1988

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“

FACULTÉ D'HISTOIRE

Tome 81, 1988

БАЛГАРСКИТЕ ВЪСТАНИЧЕСКИ ДВИЖЕНИЯ ПРЕЗ XVI И НАЧАЛОТО НА XVII В. И ЕВРОПА

МИХАИЛ ИОНОВ

Михаил Ионов. БОЛГАРСКИЕ ПОВСТАНЧЕСКИЕ ДВИЖЕНИЯ XVI И
НАЧАЛА XVII ВВ. И ЕВРОПА

В статье публикуются научные результаты продолжительных исследований автора. В отличие от преобладающих до сих пор взглядов, мы видим гораздо шире значение внешнего фактора, при рассмотрении настоящей проблемы. Под влиянием контактов с прогрессирующей Европой, основы феодальнодеспотической Османской империи подрываются и ее экспансия нейтрализуется. Несмотря на то, что социальное недовольство и сопротивление проявлялись и раньше, более значительные антиосманские движения в болгарских землях начались только в последние десятилетия XVI в., когда европейские государства выступали более активно против Порты. Перспективы внешней помощи способствовали расширению борьбы болгар и ее перерастанию в продолжительную подготовку к восстаниям. С другой стороны болгарское освободительное движение в османском тылу облегчало военные действия европейских государств, воюющих против султана. Таким образом болгары внесли свой вклад в общую борьбу народов Европы против османской экспансии XVI и XVII веков.

Michail Ionov. BULGARIAN ANTI-OTTOMAN MOVEMENTS
DURING 16-TH AND THE BEGINNING OF THE 17-TH
CENTURIES AND EUROPE

The article reflects the scientific results of the author's continuous searches on the question. Unlike most previous concepts we consider much widely importance of the outer factor. Under the influence of advanced Europe, the basic institutions of feudally despotic Ottoman Empire were shaken and its expansion neutralized. Although there were earlier sings of social resistance, the most significant anti-Ottoman movements took place in the 16-th century's last decades when European states began more active military actions against the Ottomans. The perspectives of outside support enabled the enlargement of the bulgarians movements and their development into systematically prepared revolts. On the other side this movements

were desired mostly and were useful to the European states, which were in state of war with the Sultan. In such way the Bulgarians contributed the common fight of the Middle and Southeast Europe's peoples against the Ottomans.

Характерна черта в историята на освободителните движения и борбите на българите против османското господство през XVI и XVII в. е тяхната тясна обвързаност с политическите начинания и войните на европейските държави, водещи борба против Османската империя през същия период. Без отчитането и изясняването на тези връзки не ще можем да разберем както характера и мащабите на тези движения, така и тяхното място в историята на българския народ и в международните отношения в Югоизточна и Средна Европа през онова време.

Историците, които в миналото са писали за споменатите движения, в повечето случаи са склонни да виждат в тяхната обусловеност от външните сили белег на слабост на самите движения или на липса на здрави връзки на техните ръководители с българското население вътре в страната, които поради това при първия неуспех напускали борбата и търсели спасение в чужбина¹. Ние сме склонни да виждаме значението на външните политически и военни събития и на промените, които ставали в европейските страни в съседство с Османската империя, в много по-широка светлина. По наше мнение тези промени били необходима и най-важна обективна историческа предпоставка както за започналата дестабилизация и за изостряне на социалната обстановка вътре в Османската империя, така и за засилването и подема на борбите за освобождение на българите през разглежданата епоха.

В досегашната науча литература първопричините за антиосманските движения в българските земи в края на XVI и през XVII в. обикновено се търсят във вътрешните условия на османската държава и нейното развитие: имат се предвид главно негативните изменения, които настъпили в османското общество през последните десетилетия на XVI в. и наметне, разклащането на османските институции, върху които се граждала султанската държава и които загубили предишната си ефективност и престанали да осигуряват тази военно-феодална империя с най-необходимия ѝ инструмент – боеспособна армия. Освен това се посочват финансовата криза и голямата инфлация през последните десетилетия на XVI в., политическата криза в империята през 20-те и 30-те години на XVII в., както и други кризисни явления, които съпътстват османската държава по-нататък през същото столетие. Някои автори приемат с основание, че численото нарастване и социалното укрепване на прослойката на местните български търговци и засилването на българския етнически елемент в градовете също са били едно от условията за българските въстания от края на XVI и през XVII в.². Във връзка с промените, настъпили в самото българско общество може би още по-важно

значение са имали засилването на експлоатацията на българските селяни, въвеждането на множество извънредни данъци, злоупотребите и насилията при тяхното събиране, грабежите и произволите на паша, кадии, бейове и други представители на султанската администрация и на военно-феодалните съсловия, засилването на религиозната дискриминация – явления, които правели живота на основната маса от българското население – селячеството – нетърпим³.

Всички тези вътрешни условия несъмнено имали важно значение като предпоставки за засилване на въстаническите движения сред балканските народи. Посочените явления допринасяли за разрастване на недоволството на християнските поданици и заставяли техните водачи да търсят настойчиво пътища за освобождение от османската власт. Като отчитаме полагащото се място на вътрешните фактори, считаме, че трябва да се акцентира на следния аспект на проблема: в досегашната литература въстаническите движения на балканските народи от XVI и XVII в. се свързваха предимно с явленията, характерни за османската държава по време на нейния упадък, с различните кризисни състояния и други временни „извънредни“ обстоятелства в нейното развитие⁴. Тези гледища недооценяват обстоятелството, че причини за недоволство и за враждебни настроения сред балканските народности в не по-малка степен са били пораждани от османското господство и от османската социално-политическа структура още докато тя била „здрава“, преди в нея да се развият бацилите на разложението и упадък. Още големите разрушения и жестокости по време на завоеванията на балканските страни, масовите избивания, отвличане в робство и депортация на население изкопавали дълбока и незапълнима пропаст между завоевателите и покорените. Османската феодална експлоатация през следващите десетилетия и столетия, многото данъци и ангарии към държавата и ленниците, наличието на данъци като джизие, испенч, харач и др., които подчертавали безправията на християнските поданици, също поддържали чувства на отчужденост и враждебност на българите към завоевателите. Най-сетне мюсюлманският фанатизъм, който мотивирал всички действия на османците, религиозната дискриминация по отношение на балканските народи, различните ограничения за строителство на църкви и други култови прояви на християните създавали такава атмосфера, че за българите властта на султана и на османските управници винаги си оставала чужда и враждебна. В душите на покорените народи тлеели искри на протест и на надежди, че може да се намери път за избавление от робството.

Сведения за такива настроения сред българите и за готовността им да се вдигнат на борба за отхвърляне на чуждата власт през XV в. има не малко и те са известни в научната литература⁵. Тук ще приведем някои сведения от първата половина на XVI в. – времето на Сюлейман Кануни (1520-1566), когато Османската империя достига най-голямата си военна и политическа мощ. Придружилният императорското пратеничество до Цариград Бенедикт Курипешич (1530 г.), само една година след първата обсада на Виена, пише,

че християните от балканските страни, когато имали възможност тайно да продумат, казвали на чуждите пратеници: „Ах, с какво желание очаквахме помощ и избавление от вас, нашите братя християни, искахме да се преселим във вашата желана страна от този тираничен гнет, но сега утехата ни свърши ...“ В пътеписа на същия автор срещаме и бележката, че турците не смеели да живеят сред християните, тъй като „мнозина тайно били убивани от тях“⁶. Три години по-късно друг чуждестранен наблюдател – Корнелий Шепер (1533 г.) – свидетелства, че балканските жители носели в сърцата си не само страданията и горчивината на робията, но и решителността и мъжеството с оръжие да се борят за избавлението си. Той пише, че селяните от Пиротско молили императорските пратеници да дойдат техни сили и да ги освободят. „Те ни уверяваха, отбелязва Шепер, че не биха им липсвали и оръжия, стига само някой да започне делото.“ Спирайки се на същия въпрос, Шепер пише по-нататък: „Всички хора, които срещнахме този ден, ни насърчаваха и тайно ни укоряваха, молеха ни да ги освободим от робството; а един от тях ... ни уверяваше, че когато настъпи този ден, всеки от тях ще убие по десет турци.“⁷ Императорският куриер Якоб Бетцек през 1565 г. разказва, че селяните от село в Ихтиманско при един случай, когато видели, че са сериозно накърнени техните представи за семейна чест и нравственост, едва не пребили с тояги един османски спяхия⁸.

Още далеч преди последните десетилетия на XVI в. османското владичество пораждало не само чувства на дълбоко огорчение и на спонтанни прояви на протест сред населението на балканските страни и българите, но у отделни лица и социални среди, които следели внимателно голямата борба на европейските държави с османската сила, се пораждали надежди да постигнат освобождение на своите народи. Така през 1535-1540 г. между Карл V, Венеция и папата била формирана лига, която започнала морска война против Сюлейман Кануни. Тя намерила отзвук сред балканските народи. Молдовският княз Петру Рареш и сръбският печки патриарх положили усилия техните народи да се присъединят към борбата на християнските сили и по този път да отхвърлят турското господство. От едно писмо на испанския резидент във Венеция Дионисио дела Векиа, от 18 декември 1537 г. научаваме неотбелязван в нашата историческа литература факт: когато научили за формирането на християнската лига сръбският патриарх и „архиепископът на България“ (Archiepiscopo de Bulgaria) (вероятно става дума за охридския архиепископ) пристигнали във Венеция да преговарят. Според думите на Дела Векиа те изпитвали „безкрайна радост и задоволство“ от това, че бил изграден съюз между християнските държави и че молдовският княз изказвал готовност да се присъедини към общата борба. Те „подтиквали горещо“ испанския представител да внуши на императора да „повдигне духа и да укрепи хубавите надежди“ на техните народи. Всички те били „в най-голямо очакване да започне най-сетне набелязаното дело“⁹.

Така че османската обществена и държавна система с присъщите ѝ структура и социални отношения правела от балканските народи един несигурен и неспокоен компонент в империята. И през периода на своя

възход и военни успехи до към 60-те години на XVI в. тази държава създавала условия за много теглила и страдания, но заедно с това за недоволство и готовност за съпротива, за стихийни и спонтанни прояви на борба. Обаче до по-значителни движения преди края на XVI в. не се стигнало. Причините за това трябва да се търсят главно в липсата на всякакви изгледи за успех на тези вътрешни движения и в сигурната перспектива те да завършат с още по-големи репресии и жестокости от страна на завоевателите. Определящ фактор тук е било подавяващото съотношение на силите в полза на османската държава.

Към средата на XV в. османците завършват покоряването на балканските страни, като превръщат техните земи в основа на своята военно-ленна система, а техните материални и човешки ресурси – в база за продължаване и разширяване на своята експанзия. През първите три-четири десетилетия на XVI в. те завладяват Сирия, Палестина, Ирак, Египет и значителни части от Арабския полуостров, а на север в Европа османската власт се простира над централната част на Унгария, долнодунавските княжества, Кримското ханство и южните части на Украйна. По територия, материални ресурси и по численост на населението¹⁰, а още повече по военна мощ, Османската империя нямала равностойна на себе си сила от съседните ѝ държави, която да може сама да ѝ се противопостави успешно. Тези обективни условия били виждани от съвременниците и страхът от непобедимостта на османското оръжие сковавал духовете за съпротива, парализирал всякакви желания и воля за борба у балканските народи. При това положение само съчетаването с военните действия на европейските държави, противопоставящи се на Османската империя, откривало надежди за успех пред освободителните начинания на балканските народи. Неслучайно по-мощни движения против султанското господство сред балканските народи през XVI и XVII в. започват в онези части на полуострова, които били разположени по-близо до районите на активни военни действия на европейските държави против султанска Турция.

Посоченото явление не бива да се разглежда като показател за слабостта на противоосманските движения на Балканите и в България през разглеждания период или като липса на по-широка и масова вътрешна социална база за тези движения. Тенденцията към обединяване на силите, заплашени от османската експанзия, се наблюдава и в международен мащаб през XV – XVI в. През този период характерен белег в политическите взаимоотношения между държавите от Средна Европа били опитите да бъде изграден широк, наддържавен съюз, с цел успешно да може да се противопостави на османската агресия: полско-унгарска лична уния, начело с Владислав III през 1440 г.; полско-чешка династическа уния през 1471 г., която през 1490 г. се превръща в полско-чешко-унгарска уния. Този процес завършил през 1526 г., когато била създадена Хабсбургската монархия, в която освен Австрия и другите „наследствени земи“ на Хабсбургите били включени още Чехия, Унгария, Хърватско, Словения и други славянски земи. Именно тази монархия, опирайки се на обединените възможности на посочените средно-

европейски народи и възползвайки се от изоставането на Османската империя, от икономическия и научно-технически напредък на Европа, успяла през XVI в. да неутрализира османската агресия към Средна Европа и постепенно да премине към по-активна политика на Югоизток. Именно политическите и военните начинания на тази държава били главният стимулиращ външен фактор, към който се ориентирали освободителните движения на балканските народи в края на XVI и през XVII в.

Първата вълна от политически и въстанически движения, която преминала през балканските страни през 60-те до 80-те години на XVI в., се намира обаче в по-тясна връзка с действията на средиземноморските християнски държави против Османската империя по време на Кипърската война (1570-1573 г.). След като голямата и скъпо струваща експедиция за завладяване на остров Малта се провалила (1565 г.) и след като походът на стохилядна турска армия бил спрял от малкия гарнизон на Сигет, където Сюлейман Великолепни завършил и живота си (1566 г.), и след като османо-татарският поход за завладяване на Астрахан завършил с поражение (1569 г.), апетитите на войнствените среди в Истанбул се насочили към Кипър. Островът бил завладян, но това помогнало да бъдат заглушени временно противоречията между Венеция, Испания и папската курия, които сключили „Свещена лига“ с участието на Генуа и Малта. Войната продължила близо три години (1570 – 1573 г.), боевете се водили по суша и море, като в най-голямата за онова време морска битка при Лепанто (дн. Нафпактос) турският флот бил унищожен. Султанът загубил към 217 кораба, 20 хиляди войници и 15-20 хиляди роби християни били освободени¹¹. Поради разногласия помежду си съюзниците не могли да се възползват от победата, Венеция загубила Кипър и сключила неблагоприятен мир. Въпреки това битката при Лепанто и другите успехи на християните развенчали мита за непобедимостта на османското оръжие.

Тези събития намерили дълбок отзвук сред балканските народи. Из Егейските острови, континентална Гърция, Албания, Македония и други части на Балканския полуостров, които били по-достъпни за християнския флот, започнали движения против османското господство. Особено силно било движението на Цикладските и някои други острови на Архипелага през 1570 – 1571 г., където населението на някои места се решавало да прогонва и избива султански управници и влиятелни крепители на чуждата власт, нападало отделни крепости, като същевременно негови ръководители влезли във връзка с представители на християнския флот и воюващите европейски държави¹². Още по-широко било движението из градовете и селата от двете страни на Коринтския залив, където непосредствено била почувствана победата при Лепанто. Там бил изграден широк заговор начело с митрополита на Патра Герман и се събрали до 3000 въстаници¹³. В южните части на Гърция въстаническото движение имало най-масов и продължителен характер. Главно огнище на борбата в Южен Пелопонес става областта Мани, където се събрали към 25 000 въстаници. Един от водачите на движението в Мани, архиепископът на Монемвасия Макариос, влязъл в

переговори за помощ с командващия испанския флот Дон Хуан Австрийски. Борбата тук продължила от 1570 г. до 1572 г.¹⁴. Най-дълго и упорито водели борба против османското господство планинските жители на Епирската област Химара (дн. в границите на Албания), разположена срещу владения от венецианците остров Корфу. Тук въоръжената борба започнала още през 1565 г. и продължила с приливи и отливи чак до 1576 г. Войските на местния турски паша така и не могли да сломят решимостта на свободолюбивите планинци и през следващите години¹⁵. Бунтове и движения против турските власти имало и в Албания, Черна гора, Херцеговина¹⁶.

Големият сблъсък между Османската империя и европейските среди-земноморски държави в края на 60-те и началото на 70-те години на XVI в. намерил съответен отзвук и във вътрешните части на Балканския полуостров, включително и в българските земи. В редица райони на Македония хайдушкото движение се засилило. През 1564-1565 г. борбата против турските власти в Прилепско прераснала в истински селски бунт с център в с. Мариово. Османски източници от 1559 г. съобщават, че българското и албанското население от Дебърско въстанало открито против османските власти¹⁷.

Друг център на опити за отхвърляне на османската власт е бил Солунският район. Начело на заговора тук застанал солунският митрополит Йоасаф. Той пише тайни донесения до испанците и венецианците, като ги призовавал да изпратят подкрепления на християните в този край. Османските власти разкрили заговора и митрополит Йоасаф едва се спасява чрез голям откуп и благодарение на застъпничеството на цариградския патриарх и на влиятелния фенерски грък Михаил Кантакузен пред великия везир Мехмед Соколу паша. Според някои известия обаче близо 30 000 християни от Солунско били избити или изпратени на галерите като гребци¹⁸.

Приблизително по същото време широк план за въстание бил подготвен в западните части на Македония и съседните ѝ земи. Тук инициатор на заговора бил охридският архиепископ Йоаким, който привлякъл към своите планове митрополита на Костур, също и епископите на Велес и Белград. Архиепископ Йоаким поддържал връзки с ръководителите на въстанието в областта Химара и чрез свои пратеници и писма се мъчел да убеди Дон Хуан и испанското правителство да подкрепят делото на балканските християни. Към края на 1572 г. или в началото на 1573 г. в резиденцията на охридския архиепископ се състояло тайно съвещание на 40 местни първенци, на което били обсъждани мерките за подготвяното въстание. Неочакваният мир на Венеция с Портата обаче довел до временното спиране на тази дейност. През октомври 1574 г. Дон Хуан изпратил послание до охридския архиепископ. В отговора си архиепископ Йоаким описал тежкото положение на народа от турското потисничество и насилия, дълбокото разочарование на всички от разпадането на християнската лига; въпреки това, изтъквал охридският архиепископ, духът на населението бил висок и че все още било възможно да се осъществи една освободителна операция в балканските земи¹⁹.

Макар и по-слабо, известно раздвижване на българското население имало и в Северна България и Тракия. В една приписка от 1573 г. поп Димитър от с. Горна Митрополия, Плевенско, съобщава, че по онова време се водела „велика бран в море“, че турците засилили насилията си над българите, но накрай „врага друговедец“ бил победен „мъчем от ангела и погребан въ аде съ прочими иноплеменици“²⁰. През 1575 г. имало вълнения сред българското население в Средна гора, района на Панагюрище. Там войниците отказали да се подчиняват на нарежданията на турските власти²¹.

Венецианският байло Марк-Антонио Барбаро, който дълги години пребивавал в Османската империя (1563 – 1573 г.), след завръщането си докладвал пред Сената: „Всички покорени народи са настроени враждебно против османската власт и особено онези ..., които граничат с християнските държави и са населени с хора от християнската вяра ...“²². Големите надежди, които породила победата при Лепанто и раздвижването на населението в балканските страни, създават благоприятна почва за възникването на редица проекти и планове за лесно отхвърляне на османското господство: за това била нужна само малка военна помощ от Венеция или друга западна държава и да се разпали широко въстание в балканските владения на султана. Такива проекти съставяли албанският благородник Фр. Дукагин (1570 г.); Влатко Козач в Далмация; гръцкият митрополит Тимотеус (1572 г.) и др. Подобен план изложил пред венецианските ръководители един македонски куцовлах – Памериано Пофострати към 1580 г. Той пише, че бил обиколил Херцеговина, Босна, Крушевац, Скопие, Тетово, Дебър, Битоля, Кратово, Ново бърдо, Пловдив, Никопол, Видин и други места, населени с християни. Подтикнат от „всеобщото желание и чувствата на тези народи“ той, заедно с други местни първенци, съставили план за разгром на турците и освобождение на покорените: нужно било само един венециански военачалник с малка група конници да потегли от Каподистрия; към него скоро щели да се присъединят към 10 хиляди бойци на коне и пеша; навлизайки в страната към тях щяла да се събере безчислена войска от въстанали жители, срещу които не можела да устои никаква сила на турците, които щели да бъдат прогонени отвъд Босфора²³.

Несъмнено тези планове съдържали множество нереални и фантастични моменти. Тяхното възникване обаче било възможно само в атмосфера на широко разпространение на антиосмански настроения и на готовност за борба на населението на балканските провинции на султана. Същевременно не малкият брой такива проекти през 70-те години говори, че след продължителния период на османско надмощие и след първите впечатляващи християнски победи не само мнозина будни представители на балканските жители, но и трезви венециански дипломати и наблюдатели били убедени, че бил близо вече краят на османското господство в Европа, и че с незначителна военна подкрепа може лесно да се предизвика масово надигане на населението в балканските страни и да бъдат прогонени османците.

През последното десетилетие на XVI в. и в началото на XVII в. през балканските страни преминала нова вълна от движения против османското господство, която достигнала връхната си точка в т.нар. Първо Търновско въстание. Те били тясно преплетени с поредния голям конфликт на Османската империя в Европа – т.нар. „Дълга война“ (1593-1606 г.) с Хабсбургската Австрийска монархия. Още от самото начало на войната дипломатическите агенти на императора и на папския двор положили големи усилия да бъде изградена широка коалиция против султана, в която трябвало да влязат освен долнодунавските княжества, Полша, Русия и дори иранският шах. Поради противоречивите си политически интереси последните три държави не се включили във войната, но князете на Трансилвания, Влашко и Молдова сключили договор с императора и започнали военни действия против султанските войски. И ако военните действия в Унгария между османските и императорските сили се водели с променлив успех, то на територията на Влашко Синан паша с главната част от османската армия претърпял тежки поражения през август 1595г. при Калугерени и през ноември при Гюргево. Така територията на бившите васални княжества на султана била очистена от турска войска²⁴.

Още през зимата на 1594 – 1595 г. и по-късно християнски войски, подпомогнати от хайдутите, преминавали Дунав и нападали градовете Хърсово, Бабадаг, Силистра, Тутракан, Русе, Никопол, Оряхово, Видин и др.

Населението на България, чиито условия на живот със започване на войната се влошили още повече, тъй като към обичайните тежести на османския режим се прибавили грабежите на дислоцираните и минаващите през страната турски войски и татарски дружини, приело посочените събития като указание, че е настъпил най-сетне благоприятният момент на решителна борба за избавление от робията.

Борбата на българите против османците на първо време се изразила главно в разширяване на хайдушкото движение, което приема по-масов и по-добре организиран характер. Хайдушките чети и дружини ставали многочислени, като понякога достигали до 1000 – 2000 души и повече. Те предприемали по-значителни акции: нападали турски гарнизони и крепости, влизали в сражения с големи войскове части, решавали се дори да нападат и да завземат големи градове. След такива действия обикновено хайдутите се оттегляли на север от Дунав на територията на Влашко и Трансилвания, където запазвали своите бойни формации и продължавали борбата в служба на князете на тези княжества. Най-известни хайдушки войводи, които действали из българските земи по онова време били Баба Новак, който впоследствие се издигнал като един от най-доверените и заслужили военачалници при влашкия княз Михайл Витязул, също далматинецът Дели Марко, капитан Величко и др.²⁵

Една от най-значителните прояви на борбата на хайдутите било нападението и временното завземане на гр. София през пролетта на 1595 г.²⁶ В едно от известията за това събитие се говори за „въстание на българските пастири и хайдутите около София“²⁷. Според османски източници през юли

1595 г. разбунтували се християнски „рай“ се сдружили с албанци и завзели Скопие и нахията му²⁸. В известие от септември 1596 г. се казва, че хайдутите разграбили „едно село от 1500 къщи, наречено Чипровац (Чипровец)“, и взели голяма плячка²⁹. Според други съобщения в изворите през август 1596 г. към 1300 хайдутите преминали Дунав в Северна Добруджа и нападнали турците в Бабадаг. При изтеглянето си те били пресрещнати от многочислена турска войска и били избити, но в боевете загинали и 4000 турци³⁰. Нагледна представа за действията на хайдутите през онова време дава едно донесение на влашкия княз Михай Витязул до императора, отнасящо се до летните месеци на 1596 г. „Като научихме, пише М. Витязул, през кои места и планини трябва да мине Хасан паша, за да се присъедини с войската си към султана в София, изпратих незабавно Баба Новак с неговите хайдутите. Той премина Дунав и напредна навътре до полите на планините, където изчакал Хасан паша ... Когато пашата навлязъл в тези планини, Баба Новак го нападнал, разбил и обърнал в бягство, насякъл доста неприятели и заграбил камилите, конете, оръжията и всичките им съкровища“³¹. Друг съвременник, унгарският историк Самоскьози, допълва разказа за този рейд на хайдушкия войвода: той стигнал до Враца, опожарил града, след това продължил до планината „Барконца“ (?) [Несъмнено Берковица] и кръстосвайки из планините, стигнал близо до София. Оттам се изтеглили към Дунав и преминал реката при старата крепост Флорентин, северозападно от Видин³².

В някои от акциите на хайдутите активно участвало и населението от съседните български селища, особено в планинските райони. Това се вижда от някои известия на съвременници, където освен за хайдутите изрично се споменава, че във въоръжените начинания против османците са взели участие и „български селяни“, „български пастири“ или просто „българи“. Така в едно такова съобщение се казва, че при изтегляне на султанските войски през септември 1595 г. „селяните в България избили множество изостанали (от войската) турци и се укрили в планините“; заради това те били наказани най-жестоко³³. Че такива данни в изворите не са неточни личи от свидетелството на силезиеца Фридрих Зайдел, който минавайки през София през 1596 г., видял край града множество трупове на избити хора, а преди влизане в Ниш от двете страни на пътя като злокобен шпалир били наредени „много стотици прясно отрязани човешки глави на християни, бедни български селяни“, които се били „разбунтували против султана“³⁴. Англичанинът Томас Глоувър, който пътувал със същата мисия, пише, че из пътя виждали християни, набити на кол, заради това че са убивали еничари, а край Ниш изброил към „триста християнски глави, скачени с върви на колове“³⁵.

Още през първите години на войната в България се намерили дейци, които си поставили за цел да организират силите на народа в масово въстание, което да бъде съчетано с политическата и военна подкрепа от страната на воюващите с Османска Турция християнски държави. Първите следи от тази дейност, отразени в документите, е едно изложение за

положението в България, изпратено от пребивавалия дълги години в българските земи дубровнишки търговец Павел Джорджич, и изпратено в началото на януари 1595 г. до трансилванския княз. След като описва подробно страната и населението ѝ, Джорджич изтъква, че положението на народа през последните петнайсетина години силно се влошило, че българите, които били „благородни по душа“, не могли вече да понасят злоупотребите и насилията на потисниците; те се радвали безкрайно, когато научили, че християните печелили успехи, и били твърдо решени да се присъединят към общата борба, щом се удаде случай за това. Страната могла, според думите на Джорджич, да даде 25 – 30 хиляди смели мъже, които да завардят проходите в планината, та да не може да преминават турски войски. Сам Джорджич предлага той да се заеме с подготовката на населението за въстание в района на Варна, Провадия и Шумен, а други дубровчани – братя Соркочевичи – в района на Русе и Търново³⁶.

Изглежда още към края на 1595 г. или съвсем сигурно през 1596 г. в Северна България е бил заграден широк таен заговор, в който влезли някои дубровнишки и български търговци и други видни светски лица, висши представители на духовенството и др. Те се заели системно да вършат агитация сред българското население, формирали във всяко селище организационни клетки, като заставяли участниците да се „заклеват“, подготвяйки условията за въоръжена борба. Централна и най-дейна роля в подготовката на въстанието играе никополският първенец Тодор Балина, за когото се казва, че бил „първ благородник в никополския санджак“ и се ползвал с „голямо влияние над християните в България“. След като се свързали с трансилванския княз, инициаторите на движението в България взели решение „за прослава на бога, за спасението на християнските народи и на своето отечество“ да пристъпят към подготовка на въстание срещу османските поробители. Освен от Тодор Балина, това решение било прието от русенския владика Йеремия, от шуменския Спиридон, от ловчанския Теофан и от „владиката на Романия“ (?) [Вероятно Тракия, пловдивския владика(?) Методий.] Тодор Балина убедил да се „закълнат“ в общото дело 12 свещеници и 18 миряни сред първенците и видните хора в Търново, също 23 свещеници и 43 миряни – първенци от Никопол. След това Балина предприел 21-дневна обиколка из страната, като не оставил село, в което да не закълне поповете и по-първите и богати хора. Той обърнал особено внимание на ония села, които били разположени в полите на Стара планина и били заселени от „смели хора“, мнозина от които имали скрити пушки³⁷. На тази извънредно важна подготовка вътре в страната, която била извършвана в дълбока секретност и за която по понятни причини се пишело малко, Павел Джорджич се спира наново и добавя някои нови подробности в писмото си до тосканския дук Фердинанд от 11 май 1598 г.: „И за да бъде делото още по-здраво изградено, архиепископът и епископите, свещениците и първенците от това царство (България) се заклеха в църквата пред Евангелието, че ще бъдат съгласни и свързани с християните (в Европа) до смърт. След това

епископите заминаха с хората си за своите епархии да сторят същото с поповете на селата и първенците, както малко преди това беше извършил този обред Тодор Балина ...³⁸

На първо време българските дейци насочвали своите надежди за подкрепа от страна на християнските сили главно към трансилванския княз Сигизмунд Батори, който се ползвал с доверието на императора и на папата. При него като доверен съветник работел способният езуит Алфонсо Карильо и князът бил оженен за хабсбургската принцеса Мария Христиерна. Неговата върховна власт на първо време признавал и влашкият княз. Още през май 1595 г., когато огромна турска армия, начело със Синан паша се намирала във Влашко, от името на търновския архиепископ Дионисий Рали в Трансилвания бил изпратен тайно човек с писма до княза. В тях се заявявало, че щом видят военна помощ на княза, българите „до един ще се вдигнат“ и „до един ще си опитат щастието“. Когато християнската войска приближила Гюргево през ноември 1595 г., Павел Джорджич с 10 конници придружавал началника на помощния тоскански отред Силвио Пиколомини и му давал полезни съвети около разрушаването на турския потонен мост. След това, когато османските войски се оттеглили в България и се разположили на лагер край Дунав, Джорджич предложил на трансилванския княз да му отпусне 1000 бойци и с тях през една нощ да премине Дунав и неочаквано да нападне турците, на които щял да нанесе големи щети, тъй като познавал добре местата в тази част на България³⁹. Още преди това, през юни 1595 г., когато предстоели решителни боеве с османската армия във Влашко, говорейки несъмнено от трескаво търсещите път за избавление на своя народ български дейци, Павел Джорджич предложил на Сигизмунд Батори още един план за смела диверсия в тила на османците на територията на България: с 30 речни кораба, носещи по 100 човека, да бъдат прехвърлени 3000 аркебузиери през устието на Дунав и Черно море във Варна, откъдето те да унищожат неприятелите в Балчик, Пазарджик Добрич, Провадия, Шумен, а също и в редица пристанища в Добруджа. Освен че щяла да доведе до големи щети на османците, тази акция щяла да попречи занаят да се товари и изпраща жито за Константинопол⁴⁰.

Върховно напрежение и драматизъм настъпили в контактите между българските дейци и трансилванския княз през втората половина на лятото и през есента на 1596 г. Тогава огромна османска армия начело със султан Мехмед III се насочва към Унгария, където през септември 1596 г. при Керестеш става най-голямото сражение в хода на цялата война. Българските дейци, които разбирали значението на събитията в рамките на голямата още борба против османската сила, считали, че това време, когато турските войски били заангажирани в Унгария и България била опразнена от по-значителни и боеспособни войскови части, е най-благоприятно да се предприеме опит за освобождение на страната. Като главно условие за започване и успешното развитие на „начинанието в България“ трябвало да бъде изпращането на малка християнска войска и опитни офицери, които да

възглавят и насочват борбата на българите. Ето защо някои от организаторите на движението на юг от Дунав през споменатите месеци се обръщали неведнъж с настоятелни искания към трансилванския княз да изпрати така желаната помощ. Най-красноречивият документ, който разкрива връзките с трансилванския двор и готовността на българите за борба е писмото, което един от видните дейци в България, несъмнено Тодор Балина, изпратил през втората половина на 1596 г. на Сигизмунд Батори. След като съобщава, че изпратил свои хора да разузнаят каква е числеността, съставът и боеспособността на султанската армия, какви са били намеренията на осмаците при новия поход, както и други извънредно полезни данни, авторът на писмото развълнувано пише: „Ние всички, както духовни, така и светски, видни и обикновени хора в тази страна, молим Ваша светлост като наш всемилостив господар за бога да изпрати при нас един изтъкнат началник с известно число войници, защото тъкмо сега е удобният момент за делото, за което предлагаме силите си и преди.“ В писмото се посочва, че най-подходящото място за преминаване на трансилванския отред е Никопол, където не били останали повече от 1500 османски войници, и то лоши и необучени. Накрай българският патриот решително заявява: „Ние предлагаме, заедно с хората на Ваша светлост, всички общо лично да се вдигнем, само да се избавим, щом войската на Ваша светлост влезе тук.“⁴¹

Както изглежда, българските дейци и през 1597 г. продължавали все още да разчитат на военна подкрепа от Сигизмунд. Това личи от три писма, които някои висши български духовници, един от тях бил Дионисий Рали, изпратили през март до трансилванския княз. Тези писма, на които досега в българската историческа литература не е спирано внимание, са предадени само в резюме, но за тяхното съдържание можем със сигурност да съдим от аналогичните писма, изпратени до влашкия княз. В писмата се изказва наново съжаление, че князът не е изпратил войскови отред, когато българите са желали, и с това е изпуснат благоприятен момент за борбата на всички християни. В едно от писмата от 13 март един неотбелязал името си български епископ пише, че той „заедно с Дионисий Търновски били готови да вдигнат оръжие против турчина било сами, било обединени със силите на княза“. Другият важен въпрос, който българите повдигали в своите писма, бил свързан със стремежа им да отклонят Сигизмунд от започнатите преговори за мир с Портата, тъй като това било заплаха за християнската коалиция и за самия княз. От друга страна, до тях била стигнала вест, че московският цар се помирил с поляците и се откривали изгледи за разширяване на християнския съюз и за успешно продължение на войната⁴².

Още по-добре проличава широкият международен обсег на дейността на българските дейци в техните контакти с австрийски правителствени лица и със самия император, който стоял начело и играел ръководна роля в съюза на антиосманските сили. С отделни агенти на императора в Трансилвания и Влашко българите влезли във връзка още непосредствено след започване на войната. Много важен момент в тези контакти било пребиваването през януари-февруари в Прага, резиденцията на Рудолф II, на един от водачите на

движението в България (очевидно Тодор Балина), придружаван от Павел Джорджич, които пристигнали заедно с трансилванския княз и пратеници на влашкия княз. По този повод от името на търновския архиепископ Дионисий Рали, считан за духовен глава на българите, било предадено писмо на императора. Павел Джорджич от свое име също връчил писмо до Рудолф II и едно подробно изложение за подготовката на въстанието в България до главнокомандващия императорските войски Максимилиан Хабсбург⁴³.

В Прага българските делегати, макар и без да представят отделна държава, участвали в преговорите с императора на същите основания, както и представителите на двете княжества – Трансилвания и Влашко. Този факт сам по себе си показва какво важно значение придавали на движението в България ръководителите на християнската коалиция. Условието, за които се споразумели договарящите се страни, са отразени в един документ под заглавие: „Extractus und Bericht der Siebenbürgischen, Walachischen und Bulgarischen Sachen“, съставен на 20 март в Прага. Основното положение в него се свежда до задължението императорът да изпрати 6000 бойци (2000 конници и 4000 пехота) във Влашко, както и 24 000 талера за тяхната издръжка за 6 месеца; при положение, че императорските войски преминели Дунав, „българите трябвало да поемат сами тяхната издръжка и продоволствие“⁴⁴. На същата дата от Прага заминали българските делегати, които били изпратени с голямо внимание и им били подарени сребърни и позлатени вещи на стойност 1200 талера, а освен това и значителна сума пари в наличност⁴⁵.

Всички приведени по-горе факти показват, че най-висшите ръководни политически и военни кръгове в Прага, включително и императорът, гледали на подготвяното въстание в България като на неделима част от общата борба на държавите от антиосманската коалиция и като на важен елемент в техните военностратегически планове за разширяване на войната на юг от Долния Дунав.

Впросът за движението против султанската власт в България и за подготвяното въстание в страната, означавани често в изворите от онова време „българското начинание“ (bulgarische impresa), както и за тяхното място в политическите планове и военните усилия на съюзниците в Югоизточна Европа по онова време намерили официално признание и в писмото, което император Рудолф II изпратил до търновския митрополит Дионисий Рали още докато българските делегати били в Прага. Писмото е написано на латински и носи дата 13 март, Прага. След като одобрява изключителната ревност на българския прелат към християнските страни, императорът отбелязва, че бил изпратил в Трансилвания свой пълномощник, който да разпределя помощта според нуждите на войната; българите скоро щели да усетят сами плодовете от тази помощ; тъй като българските земи не били далече от владенията на императора, негова най-голяма грижа била „да се установи такъв съюз между оръжието и хората, щото взаимно да се подпомагат и да водят успешно войната против врага в зависимост от нуждите и

обстоятелствата“. Накрая в писмото императорът още веднъж заявява, че „всичко, с което може да помогне за освобождаването на тази страна (България) от турската тирания, незабавно и с готовност ще изпрати“, в което българите ще се убедят напълно (... quicquidam liberandam a tyranide Turcica ditionem istam confere poterimus prompte libenterque expedituri sumus)⁴⁶.

В контактите си с владетелите от антиосманската коалиция българските дейци се явявали не само в ролята на приносители за военна подкрепа. Изхождайки от разбирането, че приносът на българите във войната против османците ще бъде от полза за всички християни, водачите на движението в България преговаряли с чувство на полезни потенциални съюзници. Те си позволявали да следват и своя политическа линия, която невинаги се покривала с тази на князете на Трансилвания и Влашко. В това отношение особено показателни са писмата, които търновският митрополит Дионисий Рали изпратил на влашкия княз Михай през март 1597 г.⁴⁷.

Едно от тези писма било изпратено на 13 март от с. Армелин (дн. с. Драгаш войвода, югоизточно от Никопол), а другите две – на 19 с.м. от „Великия Никопол“ (Ex Magna Nicopoli). От тях се вижда, че докато Тодор Балина и Павел Джорджич в Прага полагали усилия да осигурят външна подкрепа за „българското начинание“, останалите дейци в България продължавали трескаво работата за неговата вътрешна подготовка. Тя се изразявала преди всичко в агитация сред населението и създаване на здрава организация, която трябвало да превърне участието в борбата в свято задължение на българите. Търновският митрополит, който се нарича „пръв учител на българите“ (doctor Bulgarorum praecipuus), както и други православни духовници, заставяли населението да се закълне над Евангелието, че щом се явят християнски войски, ще се вдигне на решителна борба. В дома на някой си Дедулус в с. Раковиц (Горна Оряховица или с. Ореховица, Плевенско) били събрани на съхранение 130 шиника жито за нуждите на християнските войници, които се очаквали да пристигнат. Сам Дионисий Рали повикал цариградския патриарх и с него чакали цели 20 дни напразно важни известия от влашкия княз. За настроенятия, които обхващали българите по това време, говорят думите на архиепископа в едно от писмата: „Ние тук сме готови, ако се наложи с плът и кръв, доброволно и всеотдайно да изпълним клетвата си изцяло.“

Същевременно много грижи на водачите на движението в България създавали поведението на князете на Трансилвания и Влашко. През 1597 г. тези владетели счели, че окончателно са отхвърлили васалната си зависимост от султана. Стремейки се да отклонят бъдещи удари на османците срещу своите княжества, особено след сражението при Керестеш, а и страхувайки се да не изпаднат в твърде голяма зависимост от Хабсбургите, споменатите князе започнали преговори за мир с Портата. За българските дейци това означавало заплаха за освобождаване на българите. Дионисий Търновски в писмата си полагал големи усилия да отклони Михай Витязул от намеренията му за мир с османците. Българският прелат посочва, че те били неискрени, че изхождали от користни подбуди, стремели се да откъс-

нат княза от християнската коалиция, да го отслабят и след това да му отмъстят. Дионисий окуражава Михайл чрез слуховете, че московският цар се бил помирил с поляците и двамата се готвели да започнат война против султана. В писмата се апелира към неговите християнски чувства. Българският архиепископ заклева княза в името на Евангелието и в здравето на собствения му син да изпълни дълга и клетвата си към християните, защото „целият християнски свят сега гледал към княза“. Същевременно търновският архиепископ отхвърля остро някои упреци на княза, че не го бил подкрепял материално и добавя: „Аз съм пленник на Ваша милост“ и разполагам за своята прислуга и коне само с 1000 дуката. Същевременно той си позволява някои критични бележки и по отношение непоследователността на княза към българския православен йерарх и съюзник в общата борба: „Нека Ваша светлост да не се отказва от мене, се отбелязва в едно от писмата, както преди вече се случваше.“ Изразявайки пределно ясно позицията на българските дейци за непримирима борба, Дионисий Търновски заявява на княза: „Ние сме християни и не можем да живеем повече с врага“; „Ако трябва да се помирим с врага, с нас е свършено.“⁴⁸

Продължение на същата политическа линия виждаме и през следващите месеци – лятото и есента на 1597 г., когато българите трябвало да насочат своите надежди за военна подкрепа главно към влашкия княз. При това те не очаквали само пасивно и безпомощно тази помощ, но по собствена преценка на събитията се решавали на рисковани стъпки, последиците от които могли да засегнат всички християни. Освен това нашите дейци си позволявали критични бележки дори към позицията на Михаил Храбри, от чиято подкрепа зависели твърде много. В едно донесение на императорския пратеник във Влашко Ерих Ласота до императора от 14 септември 1597 г. „християните в България“ очаквали с голямо нетърпение влашкия княз. „Дори всеки ден го търсели и дори му изпращали укорителни писма“ (*ja gar Lettere di maledction zuschicken*), заради това, че той толкова дълго не идвал; те дори казвали, че той ги е изиграл; сега те ще предприемат нещо сами на собствен риск и ако сетне то се провали и донесе беди на тях, на техните жени и деца, то тогава вината ще падне върху неговата съвест, а те пред бога и пред света ще бъдат оправдани“⁴⁹.

Разбирайки добре значението на международните фактори за успеха на делото в България неговите инициатори се стремели да поддържат връзки не само с долнодунавските князе и австрийския император, които влизат пряко в антиосманския съюз, но и с други, географски още по-отдалечени владетелски дворове в Европа. На първо място тук трябва да се посочи папа Климент VIII, който бил не само главен духовен и политически крепител на християнската коалиция, но и нейна важна финансова опора. Папата сам проявявал интерес към българите. Между другото това се вижда от инструкцията, дадена на Александър Комулович (1594 г.), на когото се поставяла задача да се опита да привлече към християнския съюз българите и други балкански народи. След започване на войната някои български дейци и

преди всичко Павел Джорджич влязъл в тесни контакти с папския агент в Трансилвания кардинал Висконти, до когото адресирал две писма през 1595 г. и едно друго „писано в България“ през 1596 г.⁵⁰ От тези документи най-важна е подробната „Релация за миналото и сегашно положение в България“ (*Relation del Stato passato de Bulgarie et del presente*), която Павел Джорджич изпратил лично до папата през март 1598 г., т.е. когато били извършвани последните приготовления за въстанието в нашите земи⁵¹. Целта на тази релация била да запознае папата с положението на поробените българи, с тяхната готовност да участват в общата борба на страната на християните, а също на сериозния характер на подготвяното движение в България. Като исторически извор релацията е интересна с това, че разкрива някои основни подробности и нюанси в подготовката на споменатото събитие. Освен това Павел Джорджич писал още едно писмо на папа Климент VIII от Алба Юлия с дата 30 ноември 1598 г.⁵² В него, както и в другите споменати документи, се излага българското гледище и преценка за събитията и се изказват много критични бележки за поведението на двамата князе, особено на Михайл Витязул.

Обсегът на политическите интереси на някои от българските дейци стигал и до тосканския дук Фердинанд Медичи (1587-1609 г.), един от италианските владетели, който по-активно подкрепял войната против османската държава. Още през лятото и есента на 1595 г. Павел Джорджич придружавал и давал ценни съвети на началника на флорентинския военен отред, участвал в сражението при Гюргево, Силвио Пиколомини. В началото на 1598 г. (месец януари) грандукът изпратил лично писмо до споменатия дубровчанин, действащ от името на българите. В отговор на това на 11 май 1598 г., т.е. само около три месеца преди избухването на въстанието в Търновско, Павел Джорджич изпратил на тосканския княз подробно описание за делото в България. В него се срещат редица нови конкретни сведения за дейността на Тодор Балина, Дионисий Търновски и на братя Соркочеви, както и за политическата обстановка в страните от Долнодунавския район. В писмото се съдържат остри укори и нападки срещу канцлера на трансилванското княжество Йосика и други магнати, които се обявявали против войната със султана. В критичен дух се осведомява също за преговорите за мир с Портата, които започнали Михайл Витязул и Сигизмунд Батори⁵³.

Редица съвременници и някои императорски пратеници в страните на Долния Дунав продължавали през втората половина на 1597 г. и през 1598 г. да възлагат твърде големи надежди на едно българско въстание. Споменатият по-горе Ерих Ласота в края на септември 1597 г. съобщава на императора от Влашко достигналите до него вестите, че търновският митрополит в България разполагал с 30 000 мъже, с чиято помощ влашкият княз можел да завземе цялата територия на страната до планините (Стара планина)⁵⁴. Друг императорски емисар в Трансилвания през юли 1598 г. изказва увереността си, че щом се развоят знамената на съюзни войски на юг от Дунав, в България, въстаниците за няколко дни щели да станат 200 000

и цяла Македония и Гърция щели да отхвърлят тиранията, като прогонят врага дори от Цариград⁵⁵.

Конкретните сведения за развоя и мащабите на въстанието в България, което започнало в Търново по време на нахлуването на Михаил Храбри на юг от Дунав през септември-октомври 1598 г., са твърде малко. В по-късно свое писмо до императора Дионисий Рали твърди, че той лично събрал „няколко хиляди християни“, но наследственият враг връхлетял с големи сили и разбил тази въстаническа войска (etlich 1000 Christen selbst zusammen gebracht)⁵⁶. Един друг съвременник, италианецът Бернардино Бекари, пише по повод на това събитие, че влашкият княз е в похода си в Северна България имал на бойна нога 15 хиляди власи и „15 хиляди българи“ и с тях успял да разбие голямата войска на новоназначения велик везир Ахмед паша, като неприятелите дали 9000 убити и 8000 били взети в плен⁵⁷. Макар тези цифри да не можем да приемем като абсолютно сигурни, те все пак очертават българското въстание като едно доста значително събитие в османския тил, което не било без значение за християнските сили.

Българите давали своя принос към общата война против Османската империя и като постъпвали в редовете на войските на съюзените християнски владетели. Най-масово българи се включвали във войските на влашкия княз. Хайдушкият корпус на неговата служба под командването на Баба Новак през периода 1596 – 1600 г. се движел числено от към 4000 до към 8000 души, дружината на Дели Марко – към 3000 – 3500 души и пр. В преобладаващата си маса тези хайдути произхождали от балканските земи на юг от Дунав като значителна част от тях са били българи⁵⁸. Съвременникът на онези събития, италианският автор Лазаро Соранцо пише, че наред с други народности във войските на Михаил Храбри служели и много българи⁵⁹. През януари 1598 г. императорският агент Иван Маринич пише, че във връзка с подготовката си да премине Дунав влашкият княз приемал във войската си казаци и българи, които бягали от тиранията на турчина⁶⁰. Твърде много българи имало сред онези войници срещу заплащане, чрез които Михаил Храбри искал да увеличи числено войската си през 1597 г. Условието за тяхното постъпване той обявил в специална грамота от месец юни същата година, представляваща между прочем интересен документ за използвания среднобългарски език при канцеларията на влашките князе от онова време: „Милостию Божию, Йо Михаил воевода и господинъ въсоу земле ууггровлахиское пишет господство-ми сию книгу господства ми вами воиницим кого вари от кое земли хокет бити и кого юнаку от где хокет бити и хокет да служит и бити юнаку за службу и хокет ... служит вари със кони вари пешенски ...“⁶¹ Както посочват някои румънски автори, наред с казаци, сърби, унгарци, контингентът на българите във войските на Михаил Храбри е бил значителен⁶².

Немалък е бил броят на българите, които се сражавали във войските на трансилванския княз. За това говори едно място в издаденото през 1598 г. съчинение на италианеца Лазаро Соранцо: „Българите са смели и мъжествени – пише той; някои от тях, които са избягали от страната си, служат при

Трансилванец, и мнозина други също биха искали да преминат там, ако той можеше да ги задържи (на заплата).“ Същият автор отбелязва, че Сигизмунд Батори не приемал под своите знамена всички беглеци от „тези народи“ (балканските), защото нямал пари да им осигури заплата. При това Соранцо обръща внимание на едно важно обстоятелство. Служейки като наемници при трансилванския княз, българите не скъсвали с мислите за освобождение на своя народ; те били „склонни да извършат някакво въстание в собствената си страна и в съседните ѝ земи“⁶³.

Българи участвали като редовни платени войници и в редовете на армията на самия австрийски император. При това там се стигнало до формиране на компактни войскове части, съставени само или предимно от българи. Това между другото се вижда от една инструкция от 15 май 1597 г., издадена от тайния императорски съвет и предназначена за правителствения пълномощник в Трансилвания, който е трябвало да осъществи разпределението на средствата за военна помощ на трансилванци, власи и българи. В нея се предписва при определени обстоятелства от предвидената обща сума от 24 000 талера да бъдат икономисани 6000 талера и с тях да бъдат наети като войници „още две хиляди души българи (noch 2000 Man von Bulgarien) и от людетe на тамошните провинции“⁶⁴. В едно съобщение от Прага с дата 23 април 1597 г., т.е. недълго след като завършили преговорите с българските пратеници, се казва, че на императорския пълномощник било възложено да се заеме с „набиране на българска войска“ (Musterung des Bulgarischen Volckhs)⁶⁵.

Посочените данни в изворите показват, че хиляди българи се сражавали под знамената на императора и на съюзените с него долнодунавски владетели. При това, за разлика от някои тогавашни наемници, както личи от податките в изворите, българите са гледали на службата си във войските на християнските владетели, воюващи против султанска Турция, не само като средство за препитание, но и като начин за подпомагане каузата на своя народ и на всички християни.

Някои от дейците на освободителното движение в България, особено Дионисий Търновски, Павел Джорджич, Баба Новак, продължили да участват в общата борба против османците и да играят известна роля в играта на политическите сили в района на Долния Дунав и след неуспеха на въстанието в България през есента на 1598 г. При това те се стремели да следват една своя, бихме казали „българска“ политическа линия, която не се покривала с политиката на долнодунавските князе, и която била продиктувана от желанието да бъде постигнато освобождение на българите. В това отношение много показателни са жизненият път и кариерата на Дионисий Рали.

След бягството си от България Дионисий намерил приют във Влашко, където Михаил Храбри го приел добре, обградил го с доверие и го направил един от най-близките си съветници. Според някои сведения (писмо на императорския агент Йоан де Марини) князът възнамерявал да изпрати

търновския митрополит с важна мисия до Рим, Испания и Прага във връзка с плана за женитбата на сина си и утвърждаването на наследствена власт за своята династия⁶⁶. След завземането на Молдова от влашките войски Дионисий бил издигнат за глава на молдовската църква и като такъв председателствал един синод в Яш през юни 1600 г. На него присъствали редица православни йерарси като охридския митрополит, воденския митрополит, палестинския митрополит и др.⁶⁷ По това време търновският митрополит хранил големи надежди, че Михаил Храбри ще продължи решително войната против османците, ще остане верен на християнския съюз и на императора, и че неговите планове били да потегли на поход на юг от Дунав и „да превърне София своя столица“⁶⁸. От края на 1599 г. насетне, когато Михаил Витязул завзел Трансилвания, над която императорът смятал, че има сюзеренни права, отношенията между двете страни започнали да се влошават. При новата ситуация Дионисий на първо време полагал големи усилия да отклонява княза от намеренията му да се откъсне от императора и да сключи мир с Портата. Но когато конфликтът на Михаил Храбри с Хабсбургския двор се задълбочил, Дионисий Рали застанал определено на страната на императора⁶⁹.

Друг епизод очертава още по-добре политическата дейност на търновския митрополит през първите години на новото, XVII столетие. През 1603 г. императорският двор в Прага възложил важна дипломатическа мисия на Дионисий до московския двор, която имала за цел да проучи какви били възможностите за въвлечане на новия руски цар Борис Годунов в политическите планове на Хабсбургите. Императорът снабдил „Дионисий Палеолог, архиепископ Търновски и Български“ със специално препоръчително писмо и значителна сума пари за издръжка по време на мисията. В Москва българският архиепископ изложил пред царя план за сключване съюз между него и императора, към който да бъде привлечена Трансилвания и Молдова, и който съюз да бъде насочен срещу султана и Полша. След завръщането си в Прага Дионисий бил обвинен, че в преговорите бил излязъл извън рамките на дадените му поръчения, заради което бил хвърлен в затвора⁷⁰. Изглежда бившият водач на българското движение е проявил известно увлечение в стремежа си да се реализира идеята за широка антиосманска коалиция и така е влязъл в някакви противоречия със сложните политически сметки и династични комбинации на Хабсбургския двор.

Впоследствие престарелият Търновски архиепископ бил помилван, но духът му не се успокоява. През 1615 – 1618 г. той се вплита в планове на френския дук Шарл Гонзага дьо Невер за прогонване на турците и за освобождаване на балканските народи. В едно от писмата си до дука на Невер този неуморен радетел за освобождаването на българите и другите балкански народи се е подписал: „Дионисий Рали Палеолог, архиепископ на Търново и на цяла България: (Διονύσιος ραλὶς Παλεόλογος Τερνόβου καὶ πασῆς Βουλγαρίας, ἀρχιεπίσκοπος)“⁷¹.

Нова, неизвестна досега дия в широката политическа дейност на българските дейци от края на XVI и началото на XVIII в. откриваме в един останал извън погледа на историците източник. Йохан В. фон Валвазор в съчинението си „Честта на херцогство Крайна“ (последната четвърт на XVII в.) сред други старинни паметници за миналото на Словения предал съдържанието на непосочен от автора източник. В него се казва, че през 1620 г. в Люблина пристигнал произхождащият от стария гръцки императорски род на Палеолозите „господина Дионисий Палеолог, архиепископ на Търново, от България“. (Dionisios Paleologus, Ertz-Bischoff zu Tornau, aus der Bulgarey), когото турците прогонили от неговата епископска резиденция и от неговите имения. По нареждане на местния ерцхерцог му била предоставена помощ и издръжка⁷². Това известие, което произхожда от последната година, до която стигат писмените сведения за Дионисий Рали, показва, че той почти в края на живота си се преместил в югоизточните земи на Хабсбургската монархия, вероятно за да има по-добра връзка с вътрешно-балканските земи. Не може да се каже какви нови проекти и планове са вълнували този неуморен радетел за освобождението на балканските народи.

Друго огнище на борбата против османското владичество през края на XVI и началото на XVII в. била Македония, където движенията на българското население били тясно свързани с тези на жителите на Епир, Албания, Черна гора и някои други западни балкански земи. И тук ръководителите на тези движения полагали не малки усилия да привлекат вниманието на европейски държавници и владетели към балканските дела и същевременно да съчетаат местните движения с политиката на заинтересованите европейски сили.

След 1593 г. и започването на войната от султана голям брой първенци и по-видни представители на населението в Албания и Македония се събрали на тайно събрание в планинската област Мати, северно от Тирана. Те съставили изложение до папата и изпратили като свой пълномощник Томазо Пелеса при Климент VIII, испанския крал и други християнски владетели. В изложението се посочва, че населението на Македония и Албания не можело вече да търпи османското иго и че имали събрани 40 000 мъже, способни за решителна борба; нужна им била помощ в аркебузи, куршуми и 15 000 добри войници. Венецианските власти, които виждали в този план опасност за мирните си отношения с Портата, арестували Пелес⁷³.

Малко по-късно, през 1595 г., висши православни духовници, събрани на тайно съвещание в Охрид, посрещнали с ликуване вестите за победите на християнските войски във Влашко. Заговорниците решили да подготвят „въстание на населението на България и Епир“. Същевременно жителите на Химара започнали успешни боеве с местните турски войски. Въстаниците влезли във връзки с испанския флот, намиращ се на отсрещния италиански бряг, но адмирал Дория не получил разрешение от испанското правителство да подкрепи борците против султанската власт⁷⁴. През 1596 г.

охридският патриарх Атанасий от името на населението на своя диоцез изложил пред венецианския управител на Корфу подробен план: с помощта на един венециански отряд от 4000 войници „да разбунтува цялата страна, т.е. България, Сърбия, Малка Влахия и части от Гърция“. Венецианската сенъория и този път осуетила намеренията на балканските дейци⁷⁵.

Тежестите на робството и силното желание на народа за избавление подбудили Атанасий Охридски да се обърне за помощ към испанското правителство и към подвластните му владетели в Италия. През 1597 г. той се явил пред вицекраля в Неапол, след това бил отправен за Рим, където папата не се отнесъл благосклонно към него, понеже отказал да приеме унията с римската църква; после се върнал пак в Неапол. Накрай придружен от прилепския митрополит Йеремия и един гръцки монах заминал за Прага, резиденцията на императора и главата на антиосманската коалиция. В края на 1598 г. на Рудолф II бил предоставен подробен мемоар, съдържащ нов план за освобождение на балканските страни: 3000 опитни войници да бъдат изпратени тайно, за да запознаят местните жители с военното изкуство и да му доставят оръжия и муниции. След това се предвиждало да бъдат завзети Химара, Валона, Делвино и други пристанища на Адриатическия бряг, които да послужат като бази за по-нататъшни военни действия. Те щели да подтикнат населението на „въстание в Гърция, Морей, Тесалия, Македония, Тракия, Долна България и Дарданика“⁷⁶. Липсата на пари в хазната и заангажираността с войната в Унгария не позволява на Рудолф II да даде положителен отговор и той насочил балканските дейци към испанския крал, който чрез Неапол и Сицилия можел по-добре да помогне за осъществяването на плана. Снабдени с препоръчителни писма за испанския крал и за управителя на Нидерландия Атанасий и Йеремия потеглили за Испания през зимата на 1599 г., преминали през Швейцария в Италия. Там обаче те били арестувани в гр. Комо и хвърлени в затвор, вероятно поради това че тяхната мисия влизала в противоречие с политическите интереси на Венеция и на папския двор. Избягали от там през Цюрих и Тюбинген, където намерили радушен прием, двамата скиталци се завърнали наново в Прага. Там от името на „архиепископа на Първа Юстиниана и патриарх на България“ бил подготвен втори мемоар, в който императорът се уверява, че „християните на Епир и на България“ са готови „да вдигнат оръжие против турчина“, и че трябва да бъде подкрепено започнатото дело⁷⁷.

През първите две десетилетия на XVII в. надеждите на балканските народи да се избавят от робството все още не загасвали и търсенията на местните дейци сложно се преплитат с политическите почини на някои европейски владетели и авантюристи. През 1600 – 1601 г. духовни ръководители и светски първенци от Гърция, Албания, България, Сърбия се обръщали с искания за помощ към испанския крал. Като главни посредници в тези връзки били вицекралете на Неапол и Сицилия. Малко по-късно на предно място в това отношение излиза савойският дук Карло Емануеле I, който през 1607–1608 г. поддържал връзки с печкия патриарх Йован, с

войводата Грдан и с други „вождове“ и „първенци“ (Сарі), организатори на съзаклятия в балканските страни⁷⁸.

През втората половина на второто десетилетие на споменатия век редица балкански дейци, както и Дионисий Рали, насочили надеждите си към начинанията на френския благородник Шарл Гонзага, дук на Невер, който извеждал родословието си от византийския императорски род на Палеолозите и неуморно работел за осъществяване на амбициозните си планове за освобождаване на Гърция и за изгонване на османците от другите балкански страни. През 1616–1618 г. дукът на Невер заедно с ревностния католик отец Жозеф, който мечтаел да разпространи католицизма в балканските страни, се заел да организират кръстоносен поход в Германия и Полша с цел да бъдат прогонени османците от Европа и да бъде завзет Цариград. Авторите на проекта предвиждали важна роля за молдавците, власите и българите, които трябвало да подпомагат действията на европейските кръстоносци, когато те навлязат в страните по Долния Дунав⁷⁹. По странно стечение на обстоятелствата бунтовната борба на населението в Македония и в района на Стара планина е била подклаждана през онези години от един син на султан Мехмед III – принц Яхя, който поддържал връзки с дука на Невер, и който възнамерявал да използва освободителното движение на покорените, за да се добере до султанския трон⁸⁰.

През 1615 г. на политическата сцена наново изплувал несломимият радетел за освобождение на балканските народи охридският патриарх Атанасий, който заедно с двама пратеници на бунтовната гръцка област Мани се явил в Неапол. Той представил на вицекраля кратко изложение, съдържащо нов план за изгонване на турците: с 5-бхиляден отред помощна войска патриархът се заемал „да вдигне на оръжие против турчина цяла Босна, Далмация, България, Гърция ...“ Вицекралят не дал съгласието си, но надеждите на Атанасий били възродени от сицилийския херцог Д'Осуна, който сам се готвел за поход и формирал лига за война против Османската държава. Загубата на доверието на испанския кралски двор и връщането на Д'Осуна в Испания станали причина да рухнат и тези последни планове на охридския патриарх⁸¹.

Настоящият преглед показва, че борбите на българите и другите балкански народи през последните десетилетия на XVI и първите две десетилетия на XVII в. се засилили, като се изразили в масовизиране на хайдушкото движение, в стихийни селски вълнения и бунтове, в широко организирани заговори и съзаклятия, в различни планове и проекти за освобождаване на балканските народи с помощта на европейските държави. Тази революционна вълна достигнала връхната си точка в българските земи в Търновското въстание, което било един от най-значителните и по-добре подготвени опити за отхвърляне на османското владичество до края на XVI в. Много важна характерна черта на освободителните движения в България и на Балканите през разглеждания период е тяхната тясна обвързаност с политиката и войните на европейските държави, които водели борба с Османската империя по онова време. Тези връзки били естествено и закономерно

явление и те произтичали както от потребностите на борбата на балканските народи, така и от обективното развитие на вековния антагонизъм със султанската държава на народите и страните, заплашвани от османската експанзия.

Общите обективно-исторически предпоставки за подема в освободителните движения на Балканите и за преминаването към по-активна политика на противниците на Турция трябва да бъдат търсени в първите отражения, които дава от изоставането на Османската империя от икономическия, научно-техническият и военнотехническият напредък на Европа. В областта на международните отношения този процес се изразил в обстоятелството, че безспорното военно превъзходство и поредицата от победи на османското оръжие от втората половина на XVI в. насетне се сменят с все по-чести неуспехи и катастрофални поражения. Друга важна особеност на периода е обстоятелството, че европейските сили, които били главни противници на султана в Европа – испанското кралство до 80-те години на XVI в., а сетне Австрийската монархия – все още не могли само със собствени сили да получат решителен превес над Османската империя. Това могло да се постигне само чрез коалиция и съвместни действия на заинтересуваните европейски държави и правителства. Полезен принос в това отношение могли да дадат въстаническите движения на балканските народи, които били в състояние да разстроят османския тил като заангажират част от османските войски и пречат на тяхното придвижване и на доставките на продоволствие за армията и столицата Цариград.

След завладяването на Унгария през първите десетилетия на XVI в. Османската държава се включва в международната дипломатическа и политическа игра в Европа. Но поради своята природа на военно-феодална източна деспотия, варварските и номадско-племенни елементи в своята организация, крайните форми на мюсюлмански фанатизъм, тази държава си оставала не само неприемлива и враждебна тирания за балканските народи, но и разрушителна сила и деструктивен фактор в Средна и Източна Европа. Ето защо съгласуването на освободителните движения на балканските народи с политиката и военните усилия на държавите от посочения район, било проява на прогресивните тенденции в международните отношения, водещи към ограничаване на османското господство и на политическото влияние на Портата в Европа.

Практически стъпки за постигане на единодействие между всички антиосмански правели заплашените от османската експанзия европейски правителства. Техни емисари и агенти били изпращани, за да подтикнат населението в земите южно от Дунав към по-атрактивни прояви против турските власти. Много по-активни радатели за постигане на съвместни действия с европейските държави, заплашвани от султана, били самите инициатори и водачи на въстаническите движения в българските и другите балкански земи. Голяма част от подготовката на тези движения се изразила в съставяне на изложения, изпращане на пратеници и преговори със съответните европейски дворове и техни пълномощници. Съставяни били и явно

нереалистични планове и честолюбиви проекти, в които обикновено се надценява готовността на населението от балканските страни да се вдигне на масово въстание и изгонването на турците от Европа се представя като лесна задача.

Друг характерен момент в политическата дейност на българските патриоти от онова време е, че те в своите външнополитически начинания и обръщения до чуждите владетели обикновено се позовавали на общите интереси на християните под турска власт и на тези в Европа, на интересите на „цялото християнство“ („Christianitas“, „totia Christianitas“), като гледали на войната против ислямска Турция като на борба срещу „наследствения враг“ на християнството. Макар и да идвали от дълбокото средновековие и от времето на кръстоносните походи, тези понятия не били напълно безпочвени и лишени от всякакво реално значение през XVI и XVII в. В тези стари понятия и призови българските дейци влагали нов, конкретен политически смисъл. Под термина „християнство“ те обикновено подразбирали само онези европейски държави и страни, които били непосредствено заплашвани от османската агресия или били във враждебни отношения с Портата. Прощения и искания за подкрепа те не изпращали до френските крале, Елисавета Английска или други правителства, които обикновено били в приятелски или съюзни отношения със султана. Политическият идеал на българите на практика се свеждал до усилия за формиране на антиосманска коалиция от заинтересуваните европейски държави. Наистина българските почини и надежди в повечето случаи оставали напразни. Причината за това е, че българските представители виждали добре и градели своите планове върху общите, бихме казали, стратегическите интереси на европейските народи, изложен на турската опасност, но те недооценявали династическите, териториалните, търговските и другите противоречия между управляващите дворове и правителствата в страните, до които стигали опустошителните набези на спахийската конница или татарските дружини. Независимо от своя край обаче, българските освободителни движения, бидейки част от един международен процес, заемат определено място в борбата на народите от Югоизточна и Средна Европа против османците от края на XVI и началото на XVII в.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Вж. напр. Б у р м о в, А. Въстания и хайдутство от XV до втората половина на XVIII в. История на България. Т. 1. С., 1961, 279-280.

² История на България. Българският народ под османско владичество (от XV до началото на XVIII в.). Т. 4. С., 1983, 132-163.

³ Вж. Ц в е т к о в а, Б. Пак там, 132-142.

⁴ М а к у ш е в, В.В. България под турецким владичеством преимущественно в XVI и XVII веках. – Журнал министерства народного просвещения, 163, СПб., 1872., 286-329; З л а т а р с к и, В. Нова политическа и социална история на България и Балканския полуостров. С., 1921, с. 15, 33; Български въстания и опити за въстания до средата на XIX в. – В: Сб. България 1000 години, 927-1927. С., 1930, 709; I n a l c i k, H. The Ottoman Empire. The Classical Age 1300 – 1600. London, 1973, 43 sq.; A d a n i r, F. Heiduckentum und osmanische Herrschaft Sozialgeschichtliche Aspekte der Diskussion

um das frühzeitliche Räuberwesen in Südosteuropa. – Südost-Forschungen, XLI, 1982, 43-116. По-обстоен критичен преглед на тези схващания вж. у Йон о в, М. Българското Търновско въстание и Европа през последните десетилетия на XVI и началото на XVII в. (под печат).

⁵ История на България. Т. 4, 104-105, 109, 115, 169.

⁶ Йон о в, М. Немски и австрийски пътеписи за Балканите, XV - XVII в. С., 1979, с. 140.

⁷ Пак там, с. 163.

⁸ Пак там, с. 297.

⁹ G i o r a n e s c u, A. Documente privatoare la istoria Românilor cules din arhivele din Simancas. București, 1940, 20.

¹⁰ Френският историк Ф. Бродел, позовавайки се на данни от турския историк О.Л. Баркан, приема, че Османската империя е имала към 27 млн. население (B r a u d e l, F. La Méditerranée et le monde méditerranéen a la époque de Philippe II. Т. 2. Paris, 1966, p. 11.). В по-нови изчисления – и, струва ми се, по-близки до реалността, приведени от Ж. Беренже, Османската империя заедно с владенията си в Унгария по онова време е имала към 20 млн.; колкото и Германия, а Франция – 16 млн. жители (B e r n e j e, J. etc. L'Europe du XIV-e à la fin du XVIII-e siècle. – In: Histoire générale de l'Europe, Т. 2, Paris, 1980, 221-222.).

¹¹ С а д и к о в, П.А. Поход татар и турок на Астрахань в 1569 г. – Исторические записки, 22, М., 1946; B r a u d e l, F. Цит. съч., 384-394; L e s u r e, M. L'empire ottoman. Paris, 1972, p. 14.

¹² X a c c i t i, I. K. Αγυστηνωμοτική κίνηση στις Κυκλάδες, οστιας του 1600 σιωτη, – Ελληνικισ, 22, 1969, 1 377-378.

¹³ Παπαδοπουλος, Σ. Ι. Απελευθερωτικοί αγώνες των Ελλήνων εν Τουρκοκρατία Θεσσαλονίκη, 1978, 62.

¹⁴ Пак там, 78-80; X a c c i t i, I. K. Μακαριος, Θεοδωρος και Νικητωρος οι Μελισσηνοι (Μελισσοῦροι) (1605-1705), Θεσσαλονίκη, 1966, 27-44; Οι Έλληνες στις παραμονες της ναυμαχίας του Ναυπακτου, Θεσσαλονίκη, 1970, 119-122.

¹⁵ Παπαдопуλος, Σ. Ι. Цит. съч., 83-84л

¹⁶ История народа Югославии. Т. 2, Београд, 1960, с. 265.

¹⁷ Παπαдопуλος, Σ. Ι. Цит. съч.; Ц в е т к о в а, Б. Хайдутството в българските земи през 15-18 век. С., 1971, 80-81.

¹⁸ C h a r r i e r, E. Negociations de la France dans le Levant. Т. 3. Paris, 1860, p. 261; V a c a l o p u l o s, A. History of Macedonia 1354-1833. Thessaloniki, 1975, 194-195.

¹⁹ Παπαдопуλος, Σ. Ι. Цит. съч. 82-83.

²⁰ П а с т у х о в, И. Българска история. Т. 2. С., 1943, с. 475.

²¹ Р е ф и к, А. България под турско управление. Документи взети из тайните турски държавни архиви (1565-1841). С., 1938, 29-30.

²² A l b e r i, E. Relazioni degli Ambasciatori Veneti al Senato. Ser. III. Т. 1, 314-315.

²³ G i o r a n e s c u, A. Цит. съч., 82-84.

²⁴ L o e b e l, A. H. Zur Geschichte der Türkenkriege von 1593-1606. – Prager Studien aus dem Gebiet der Geschichtswissenschaft, H. 6, 10, Prag, 1899, 1904; L e i t s c h, W. Rudolph II, und Südosteuropa, 1593-1606. – East European Quarterly, VI, 3, Colorado, 1972, 301-320; Йон о в, М. Българското Търновско въстание ... (цит. лит.)

²⁵ За разрастването на хайдушкото движение през 1594-1606 г. вж. пак там (цит. лит.).

²⁶ Вж. O r t e l i u s, H. Chronologia oder historisch Beschreibung, Nürnberg, 1602, p. 78; Йон о в, М., Цит. съч.

²⁷ T h u a n i J. A. Historiarum sui temporis, Lib. CXIV, Francoforti, 1614, p. 203 sq.

²⁸ Ш о п о в а, Д. Македонија во XVI и XVII век. (Документи от цариградските архиви (1577-1645). Скопје, 1955, 78-79; Ц в е т к о в а, Б. Цит. съч., с. 92.

²⁹ H u r m u z a k i, E. Documente privatoare la istoria românilor. Т. 12, p. 272; Т. 3, p. 1, p. 270.

³⁰ F r e y, J. Ungerischer und Siebenbürgischer Kriegsbandel ausführliche Beschreibung. Bd. 1. 1597, p. 9.

³¹ P e r n i c e, A. Un episodio del valore toscano nelle guerre di Valachia alla fine del secolo XVI. – Archivio storico Italiano, ser. VII, Т. 3, Firenze, 1925, p. 289.

³² S z a m o s k o z y, I. Törteneti maradványai 1542-1608. – Monumenta Hungariae Historica, Scriptores, Т. 30, Budapest, 1880, 128-129.

- ³³ Hurmuzaki, E. Цит. съч. с. 234.
- ³⁴ Seidel, F. Ausführliche Bericht was bey Absendung H. Fr. von Krekwitzes nach Constantinopel ... vorgelaufen. Görlitz, 1711, p. 85.
- ³⁵ Glover, Th. The Journey of Ed. Barton ... in Constantinopel, p. 307.
- ³⁶ Makoushev, V.V. Monuments historiques des slaves meridiae naux. T. 14, II. Beograd, 1882, 241-252.
- ³⁷ Милев, Н. Един неиздаден документ за българската история (1597) – ИИДС, 4, 1915, 97-98.
- ³⁸ Veress, A. Цит. съч. Т. 5, с. 160.
- ³⁹ Пак там, с. 160.
- ⁴⁰ Veress, A. Relationes nuntorum apostolicorum in Transilvaniam missorum a Clemente VIII, Budapest, 1909, 93-97.
- ⁴¹ Österreichisches Staatsarchiv, Wien, Kriegsarchiv, Feldakten, 1596, Reg. 8, Fasc. 8, F, 754-755.
- ⁴² Gîorganescu, A. Цит. съч., с. 133: „Ex litertis Episcopi Bulgariae“.
- ⁴³ Милев, Н. Цит. съч.; Срв. Йонов, М. Цит. съч., с. 206 сл.
- ⁴⁴ Hurmuzaki, E. Цит. съч. Т. 3, с. 1, 278-280.
- ⁴⁵ Deutsches Zentralarchiv, Abteilung Marseburg, Rep. XI, 272, 20. III. 1957.
- ⁴⁶ Veress, A. Documente ... Т. 5, 59-60.
- ⁴⁷ Писмата са известни по преписи на латински, немски, италиански и унгарски език. Оригиналът е бил вероятно на гръцки или български език. Тук използваме оригинални копия от архива в Инсбрук: Landesarchiv Insbruck, Hofregistratur, Ob. öst. Hofkanzleilauf, Fasc. R. C., 3-7.
- ⁴⁸ Пак там: „Exemplorum literarum Dionisij Episcopi Ternoviensis“
- ⁴⁹ Veress, A. Цит. съч., с. 94.
- ⁵⁰ Veress, A. Relationes nuntitorum ..., 93-97; Nuntii apostolici in Ardeal. Bucuresti, 1928, 48-52; Hurmuzaki, E. Цит. съч., Т. 12, 178.
- ⁵¹ Veress, A. Documente... Т. 5, 149-154.
- ⁵² Isopescu, C. Documenti inediti della fine del Cinquecento. – Anal. Acad. Rom. Memorie sect. istor., III, Т. 10, 2, Bucuresti, 1929, 99-101.
- ⁵³ Veress, A. Цит. съч. Т. 5, 159-161.
- ⁵⁴ Пак там, с. 99.
- ⁵⁵ Hurmuzaki, E. Цит. съч. Т. 12, р. 361, 370.
- ⁵⁶ Veress, A. Цит. съч. Т. 9, р. 149.
- ⁵⁷ Hurmuzaki, E. Цит. съч. Т. 34, р. 2, р. 521.
- ⁵⁸ Срв. Йонов, М. Българското Търновско въстание ...
- ⁵⁹ Soranzo, L. L'Ottomano ... Ferrara, 1598, р. 110.
- ⁶⁰ Hurmuzaki, E. Цит. съч. Т. 12, р. 331.
- ⁶¹ Stefanescu, St. Un document recent descoperit privitor de recruterea mercenarilor de către Mihai Vitazul. – Romanoslavica, 5, Istorie, 1962, 157-162.
- ⁶² Sticescu, N. L'armée de la Valachie sous le règne de Michel le Brave (1593-1601). – Revue des études sud-est européennes, 13, 1975, № 3, 353-356.
- ⁶³ Soranzo, L. Цит. съч., 100-101.
- ⁶⁴ Österreichisches Kriegsarchiv, Wien, FA, 1597, Reg. 9, Fol. 174.
- ⁶⁵ Deutsches Zentralarchiv, Abteilung Merseburg, Rep. XI, Türkei, Fasc. 2.
- ⁶⁶ Pipidi, A. Notes et documents sur la politique balkanique de Michel le Brave. – Revue roumaine d'histoire, 23, № 1984, 71-73.
- ⁶⁷ Documente privind istoria Romaniei, Bucuresti, 1952; Panaitescu, P.P. Michai Viteazul, Bucuresti, 1936, 55-56.
- ⁶⁸ Hurmuzaki, E. Цит. съч. Т. 3, р. 1, р. 400; т. 12, р. 552 sq.
- ⁶⁹ Пак там, 705-706, 808, 805.
- ⁷⁰ Veress, A. Цит. съч. Т. 7, 8-9.
- ⁷¹ Voichon, Nouvelles recherches historiques. Т. 1, 1848, 291-292.
- ⁷² Вж. Йонов, М. Цит. съч.
- ⁷³ Томаћ, Ј. Н. Грађа за историју покрета на Балкану против турака крајем XVI и почетков XVII века. – В: Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, 2, № 6, Београд, 1933, 208-209.

⁷⁴ L a m a n s k y, V. Secrets d'Etat de Venise. S. Petersbourg, 1884, p. 500.

⁷⁵ М и л е в, Н. Охридският патриарх Атанасий и скитанията му в чужбина. – ИИД, 5, С., 1922, 113-128.

⁷⁶ L a c o, M. Alcuni documenti riguardanti l'archivescovo di Ochrida Atanasio. – Orientalia Christiana periodica, t. 33, f. II, 1967, 622-629.

⁷⁷ Пак там, 631-637.

⁷⁸ G i o r a n e s c u, A. Цит. съч., с. 376; Т о м и н, I. H. Цит. съч., 532-537; Пећки патриарх Јован и покрет хришћана на Балканском полуострову 1592-1614, Земун, 1903, с. 92 сл.; Т а м б о р а, A. Gli stati italiani, l'Europe e il problema turco dopo Lepanto. – Biblioteca dell'Arviostorico Italiano, Firenze, 1961; 22-24, 49, 73-74.

⁷⁹ D r a p e r o n, L. Un project de conquete de l'Empire Ottoman aux XVI et XVII siècles. – Revue des deux Mondes, 1876; D j u v a r a, T. G. Cent projets de patarge de la Turquie, Paris, 1914; Т о н г а s, G. Les relations de France avec l'Empire Ottoman durant la premiere moitie du XVII siecle et l'ambassade à Constantinople de Philippe de Harlay, Cmte de Cesy (1619-1640). Toulouse, 1942; F a g n i e z, G. Le pere Joseph et Richelieu. Le projet de Croisade 1616-1625. – Revue des Questions historiques, XLVLI (1889), 461-515.

⁸⁰ A n t o l j a k, S. „Sultan Jahja“ u Makedoniji. – Godišen zbornik na Filozofskiот facultet na Univerzitetot vo Skopje, Ist.-fil. odel, 13 (1960-1961), 5, Skopje, 1962, 109-166.

⁸¹ М и л е в, Н. Цит. съч., 126-128.

Постъпила 12 май 1988 г.